

УДК 347 (045)

І. А. Безклубий, доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОЧИНУ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті досліджується генеза становлення та розвитку інституту правочину, його змістовне наповнення, істотні умови та підстави визнання правочинів укладеними, починаючи від античних часів і до сьогодення. Автор звертає увагу на шляхи оптимізації правового регулювання інституту правочину.

Ключові слова: інститут правочину, істотні умови, поняття правочину, чинність правочину.

Правочинами є більшість юридичних дій, що вчиняються суб'єктами цивільних правовідносин. Зауважу, що правочини відіграють провідну роль у загальній системі цивільного права. Завдяки своїй значимості та актуальності інститут правочину викликав значний інтерес у вчених-цивілістів [1].

На переконання провідного вітчизняного вченого О. Дзери, положення про правочини у новому ЦК України зберегли наступність значної частини усталених традиційних конструкцій про правочин, отримали повний розвиток у напрямку розширення диспозитивних начал і свобод у здійсненні правочинів суб'єктами цивільного права, в адаптації правового регулювання правочинів щодо ринкових відносин [2].

Визнання правочину існуючим у суспільстві правопорядком є визначенням форми такого волевиявлення: оформлена у відповідності з вимогами правової системи маніфестація волі отримує юридичне значення. Вимога певної форми маніфестації волі як обмеження індивідуального засаддя є одним із проявів нормативного характеру соціальної взаємодії і має правову природу. Необхідність надання волевиявленню належної форми, різноманітність та розвиток цих форм виступає як вимога і прояв прогресу свободи в суспільних відносинах [3].

У римському праві правочин розглядався як юридичний факт, а його вчинення як джерело виникнення зобов'язання. Ця аксіома є досить важливою у контексті тієї ролі, що виконує правочин при регулюванні цивільних відносин.

Латинський термін *negotium* (заняття, справа, діяльність, особливо комерційна) це загальне поняття, що охоплює, у першу чергу, дозволені відплатні конкретні юридичні дії будь-якого роду, а в подальшому і процесуальні засоби. Односторонні правочини називалися *negotium strikti juris*, у той час як *negotium bonae fidei* інколи мали зобов'язання для управоможеної особи [4].

Проте *negotium* не було лише технічним поняттям для загальноприйнятого абстрактного поняття юридичної дії. Про будь-яку справу римляни могли сказати *in ipso negotio* (у ході справи, у процесі). Тим самим у Стародавньому Римі поняття *negotium* об'єднувало досить широкий спектр юридичних дій, що породжували певні правові наслідки для їх учасників.

З огляду на філософський аспект сутності цього правового явища слід звернути увагу на слова Б. Рассела, який розглядає сутність як носій властивостей, але відрізняє її від своїх властивостей. Коли властивість відняти та спробувати уявити сутність саму по собі, то побачимо, що не залишилося нічого [5].

У статті 202 ЦК України правочином визнається дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Відомо, що дії як юридичні факти завжди мають вольовий характер і поділяються на правомірні та протиправні. Правочини – це вольові та правомірні дії, безпосередньо спрямовані на досягнення правового результату, а саме на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [6].

Викладений українською мовою юридичний термін «правочин» вказує на правомірність дії, що вчиняється. Тим самим формується наше уявлення про його зміст, який носить правомірний (курсив наш. – І. Б.) характер.

Досягнення певного правового результату можливе за допомогою одностороннього та дво- чи багатостороннього правочину.

Сутність зобов'язань, що встановлюються односторонніми діями учасників цивільного обороту, полягає в однопорядковості їх підстав виникнення, в якості яких виступають односторонні та при тому правомірні дії [7].

Волевиявлення [8] може проявляти одна або кілька осіб. При цьому, односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила. Як виняток, одностороннім правочином можуть створюватися обов'язки для інших осіб тільки у випадках, установлених законом, або за домовленістю з цими особами. Так, наприклад, при відкритті (вчиненні одностороннього правочину) акредитива банком-емітентом у банка-гаранта виникає зобов'язання здійснити платіж на користь бенефіціара.

Якщо дві сторони скеровують свої зустрічні дії на досягнення бажаного правового результату, правочин визнається двостороннім (взаємним). Такий правочин називається договором [9].

Наукова розробка основних елементів правочину залишається незмінною з часів квіритів до сьогодні. Історично склалось так, зазначає О. Беляневич, що вперше і в найбільш досконалomu як на той період часу вигляді конструкції договору та договірному зобов'язанню були відпрацьовані в римському приватному праві [10]. Проте питання про цілі, сутність та склад правочину час від часу формувало повні наукові позиції, судження, тенденції та викликало жваві наукові дискусії.

Фундатор теорії Чистого Правознавства [11] Г. Кельзен зазначає, що при укладенні договору сторони заявляють про необхідність поводитися стосовно одна одної у певний спосіб. Ця взаємна повинність є суб'єктивним сенсом акта правочину, водночас вона є його об'єктивним сенсом. Себто даний акт є фактом, що виробляє правову норму, оскільки правовий порядок наділяє такий факт цією властивістю, обумовлюючи цивільну санкцію запровадженням цього правочинового факту й поведінкою, яка суперечить даному правочину. Запроваджуючи правочин як правотворчий факт, правовий порядок уповноважує підпорядкованих праву індивідів регулювати свої взаємовідносини в межах загальних правових норм, створених шляхом законодавства чи узвичаєння, – регулювати нормами, що виробляються через правочини [12].

Це судження відомого науковця запроваджує алгоритм творення права, що розглядається через акт цивільного правочину, який у свою чергу формує правотворчий факт.

Для сприйняття доктрини правочину варто звернутись до інтерпретації складу правочину, запропонованої О. Черданцевим. Склад правочину – це продукт наукової думки, це юридична конструкція, ідеальна модель, яка створена для потреб наукових досліджень та практики. Склад правочину (договору) – це модель, одержана в результаті абстракції, ідеалізації, коли дійсність спрощується. У результаті маємо певний ідеальний об'єкт, який не існує у житті і слугує не лише формою вираження дійсності, а й методологічним інструментом наукового та практичного аналізу [13]. Автор спромігся за допомогою категорійного апарату науки філософії права сформулювати модуль складових правочину.

Метою будь-якого дво- чи багатостороннього цивільного правочину є досягнення певних юридичних наслідків, що мають істотне значення для сторін правочину-договору. Семантичний розбір співвідношення понять «договір» і «правочин», проведений Б. Пуґинським, дав підстави стверджувати, що двосторонній або багатосторонній правочини визнаються лише вираженням узгодженої волі двох і більше сторін і розглядаються як умова, необхідна для укладення договору [14].

Г. Шершеневич під юридичними діями розумів зовнішній прояв волі людини, що тягне за собою певні юридичні наслідки. Саме прояв волі, що безпосередньо спрямований на певний юридичний наслідок, розглядається відомим цивілістом, як юридичний правочин [15]. Проте прояв волі, на нашу думку, це лише передумова, яка породжує правочин.

Іншою складовою, яка разом з волевиявленням особи формує правочин, є чинність. Ця категорія передбачає, що факт, має відбутися, не суперечить певному правопорядку, а відтак розглядається як правомірна дія.

Як стверджував Д. Меєр, для правочину суттєві лише дві умови: 1) юридичні дії повинні привести до зміни у вже існуючих юридичних відносинах: зміни можуть полягати у встановленні будь-якого права, яке раніше не існувало, або у переході права від однієї особи до іншої, або у припиненні права; 2) юридична дія повинна бути направлена на зміну існуючих юридичних відносин, з метою проведення цих змін. Дії, не направлені на відповідні зміни, не можуть розглядатися як правочини [16].

Зазначена дефініція відтворює розуміння правочину як юридичного акта, що реалізується через волевиявлення особи та передбачає настання певних правових наслідків і який протиставляється правопорушенню.

Так, І. Новицький складовими елементами правочину виокремлював волю (суб'єктивний елемент) і волевиявлення (об'єктивний елемент) [17].

Відправною точкою для осмислення поняття цивільний правочин, безумовно, є така суб'єктивна категорія, як воля. Воля, як елемент правочину, розкривається шляхом самореалізації суб'єкта та детермінує його дії на досягнення певного правового результату.

Деякі автори відстоювали точку зору, за якою складовими частинами правочину є такі елементи: волевиявлення, змістом якого є істотні умови (пункти) правочину, волю, правочиноздатність суб'єктів, мету правочину [18]. У відповідь на цю позицію Л. Єфімова зазначає, що суб'єкт правочину (його правоздатність та дієздатність) не можна вважати елементом, оскільки саме суб'єкт є джерелом волі та волевиявлення. Тому він не може розглядатися як складова частина правочину: суб'єкт та його дії, являють різнопорядкові [19].

Правочин, який відповідає вимогам законодавства, визнається правом дійсним. Дійсність як правова характеристика правочину означає, що закон визнає правову силу за ним як підставу виникнення, зміни або припинення бажаних його суб'єктами цивільних прав і обов'язків, а права та обов'язки, що виникли з правочину, підлягають правовій охороні та захисту [20].

Нормативне та доктринальне трактування умов чистоти юридично-значимих дій, які характеризують правочин, зводиться до таких вимог: зміст правочину не може суперечити нормам моралі та актам цивільного законодавства; форма правочину повинна відповідати закону; наявність необхідного обсягу цивільної дієздатності особи для вчинення правочину; волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Поряд з загальним поняттям «правочину» в теорії та практиці цивільних правовідносин традиційно застосовують словосполучення «недійсність правочину». У зв'язку з цим серед науковців триває дискусія стосовно того, чи можна віднести до правочинів дії, що мають протиправний характер? Правочини лише як правомірні дії розглядали Г. Шершеневич і Д. Меєр [21]. Проф. І. Перетерський зазначав: якщо дія має вигляд правочину, але спрямована проти закону або обхід закону, то вона не є правочином [22].

Термін «нікчемний правочин» містить протиріччя. Нікчемним може бути не правочин, а волевиявлення, уточнював М. Агарков [23]. На думку інших авторів, нікчемні угоди – це ті самі угоди, які, будучи юридичними фактами, породжують правові наслідки, відмінні від правових дій [24]. Російський термін «сделка» не завжди ототожнюється з правомірними діями, його зміст трактується неоднозначно і тому викликає дискусії.

Із прийняттям нового ЦК України, яким вводиться термін «правочин» замість існуючого «угода», зникає подвійний зміст цього поняття. За допомогою відповідного форму-

лювання українська філологія вирішила тривалу дискусію на користь правомірного характеру правочину. Зі змісту терміна «правочин» зрозуміло, що мова йде про вчинення правомірної дії, тому аргіютею словосполучення «недійсний правочин» (протиправний правочин) не може існувати. Тим самим формулювання «шкідливіший правочин» є більш ніж суперечливим, його заміником може бути термін «протиправна дія».

З огляду на зазначене дія є правомірною, якщо її недійсність прямо не встановлена законом або якщо вона не визнає судом недійсною.

Ознака правомірності є родовою ознакою правочину. Проте до таких іменників, як наприклад, «договір», «заповіт», «операція», «емісія», які саме і визнаються правочинами, може застосовуватися прикметник «недійсний», оскільки за формою таке словосполучення не є суперечливим.

Ознака відповідності дії встановленням юридичним нормам, вимогам правопорядку – одна з основних ознак, що є підставою юридичних фактів. При цьому правомірна дія визначається як відповідна правовим вимогам, що узгоджується із змістом прав і обов'язків суб'єктів [25]. Тим самим вчинення правочину формує суб'єктивні цивільні права та обов'язки відповідних суб'єктів.

Одним із способів захисту цивільних прав та інтересів осіб є оспорювання дійсності правочину. При цьому термін «оспорюваний правочин» може застосовуватися у разі заперечення заінтересованою особою його дійсності на підставах, установлених законом. Суд може відмовити у задоволенні позову, за відсутності законних підстав, або визнати «оспорюваний правочин» «протиправною дією». Такі дії стають протиправними не з моменту оголошення судом рішення про це, а з моменту їх вчинення.

Загальне правило щодо наслідків вчинення протиправних дій передбачає настання реституції, тобто кожна з сторін зобов'язана повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема, тоді, коли одержане полягає в користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, що існують на момент від-

шкодування. Вища у вчиненні протиправних дій сторона зобов'язана відшкодувати другій стороні або третій особі заподіяні збитки та моральну шкоду.

З метою усунення невідповідності термінології окремі загальні норми гл. 16 (Правочини) ЦК України доцільно скорегувати. Так, у тексті ЦК України словосполучення «недійсний правочин» у всіх відмінках слід замінити словосполученням «протиправна дія».

Частицу 1 ст. 202 ЦК України пропонується викласти в такій редакції: «Правочином є правомірна дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків».

Доцільно було б назву ст. 204 ЦК України запропонувати у такій редакції: «Стаття 204. Презумпція правомірності дії», а зміст цієї статті може складати така дефініція: «дія є правомірною, якщо її недійсність прямо не встановлена законом або якщо вона не визнає судом недійсною».

Література

1. *Агарков М. М.* Понятие сделки по советскому гражданскому праву // Советское государство и право. 1946. № 3-4; *Бервело С. М.* Проблеми договірної права України: Монографія. К.: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.; *Боброва Д. В.* Угоди (правочини) / Гл. 12 У книзі Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, П. С. Кузнецової. К.: Юрінком Інтер, 2002. С. 168-183; *Брагинский М. И., Витрянский В. В.* Договорное право. – М.: Статут, 2003; *Генкин Д. М.* Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону // Ученые записки ВШЮИ. Вып. V. 1947; *Дзера А. В.* Общие положения о сделках в новом Гражданском кодексе Украины / В кн.: Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / Под общ. ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. К.: Юрінком Інтер, 2003; *Мейер Д. И.* Русское гражданское право. М.: Статут, 1997. С. 177-213; *Новицкий И. Б.* Сделки. Исковая давность. – М.: Госюриздат, 1954; *Черетерский И. С.* Сделки, договоры. Гражданский кодекс РСФСР: Научный комментарий. М.: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1929; *Рабинович П. В.*

Недействительность сделок и ее последствия.

Л.: Изд-во ЛГУ, 1960; *Халфина Р. О.* Значение и сущность договора в советском социалистическом гражданском праве. М.: Изд-во АП СССР, 1954; *Шахматов В. П.* Сделки, совершенные с целью, противной интересам государства и общества. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1966; *Шершеневич Г. Ф.* Учебник русского гражданского права. Тула: Автограф, 2001. – С. 150-170 та ін.

2. *Дзера А. В.* Указ. тр. С. 367-368.

3. *Дождев Д. В.* Римское частное право. Учеб. для вузов / Под ред. члена-корр. РАН, проф. В. С. Перессянца. М.: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1996. – С. 125.

4. *Бартошек М.* Римское право: (Понятия, термины, определения); Пер. с чешск. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 223.

5. Див.: *Рассел Б.* История западной философии: Пер. з англ. К., 1995. – С. 180.

6. *Боброва Д. В.* Поняття та види угод (правочинів) / У кн. 1 Цивільне право України: Підручник.: У 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. К.: Юрішком Інтер, 2002. – С. 168.

7. *Иоффе О. С.* Избранные труды: В 4 т. Т. III. Обязательственное право. СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. С. 745.

8. При тлумаченні волевиявлення необхідно звертати увагу на дійсну волю, не дотримуючись дослівного змісту положень.

9. Див.: *Рябенцев В. А.* Понятие и значение сделок в СССР // глава VII в кн.: Советское гражданское право. Ч. 1 / Учеб. пособ. для студ. ВЮЗИ. М.: 1955. – С. 77.

10. Див.: *Беляевич О. А.* Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): Монографія. – Юрішком Інтер, 2006 – С. 14-15.

11. Теорія права, яка очищена від політичної ідеології та впливів природничих наук, що розроблялася відомим австрійським правознавцем Г. Кельзенем у першій половині ХХ ст. Найбільш значними науковими працями є: «Головні проблеми державного

права», «Загальна теорія права та держави», «Чисте правознавство». (Прим. Г. Б.).

12. *Кельзен Г.* Чисте Правознавство: 3 дод.: Пробл. справедливості / Пер. з нім. О. Мокровольського. К.: Юніверс, 2004. – С. 282.

13. Див.: *Чердащев А. Ф.* Толкование права и договора: Учеб. пособие для вузов. М.: ЮСИТИ-ДАПА, 2003. – С. 323.

14. *Пузинский Б. И.* Гражданско-правовой договор // Вестник Московского ун-та. – 2002. № 2. – С. 39.

15. *Шершеневич Г. Ф.* Указ. тр. – С. 150.

16. Див.: *Мейер Д. И.* Русское гражданское право. М.: Статут, 1997. – С. 177-178.

17. *Новицкий И. Б.* Сделки. Исковая давность. М.: Госюриздат, 1954. – С. 20.

18. *Шахматов В. П.* Указ. тр. – С. 12-16.

19. *Ефимова Л. Г.* Банковские сделки: право и практика. монография. – М.: ШИМЦ, 2001. – С. 20.

20. *Мындра Д. И.* Недействительность сделки и неправомерность действия. Цивилистические записки. Межвузовский сб. научных трудов. – Вып. 2. – М.: Статут. – Екатеринбург: Институт частного права, 2002. С. 412.

21. *Шершеневич Г. Ф.* Учебник русского гражданского права. М.: Спарк, 1995. С. 113; *Мейер Д. И.* Русское гражданское право. Ч. 1. М.: Статут, 1997. – С. 178.

22. *Петерский И. С.* Сделки, договоры. Гражданский кодекс РСФСР: Научный комментарий. – М.: Юрид. изд-во СКЮ РСФСР, 1929. – С. 6.

23. *Агарков М.* Указ. тр. – С. 55.

24. *Новицкий И. Б.* Указ. тр. – С. 66-67; *Рабинович И. В.* Указ. тр. – С. 12-13; *Генкин Д. М.* Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону // Ученые записки ВШЮИ. – Вып. V. 1947. – С. 50; *Шахматов В. П.* Указ. тр. – С. 25-26.

25. *Алексеев С. С.* Проблемы теории права: Курс лекций в 2-х т. Т. 1. Свердловск, 1971. – С. 347-358.

И. А. Безклубый

Теоретические основания формирования правомочия

В статье исследуется генеза становления и развития института правомочия, его содержательное наполнение, существенные условия и основания признания правомочия заключенным,

начиная от античных времён и досегодня. Автор обращает внимание на пути оптимизации правового регулирования института правомочия

In a article an author explores an origin of formation of the agreement institution, it's historical condition and foundation of recognition an agreement as a concluding, which became from antic times and till our days. Also, an author takes into account some ways of optimization of a legal regulation of the agreement institution.